

BATI BALKAN ÜLKELERİNDE AZINLIK HAKLARI*

Nihan AKINCILAR KÖSEOĞLU**

Öz

Ortak bir azınlık hakları politikası olmamasına rağmen, azınlık haklarını düzenleyen uluslararası antlaşmaları ve özellikle Avrupa Konseyi bünyesindeki sözleşmeleri kendi kriterleri açısından benimseyen Avrupa Birliği (AB) 1993 yılında oluşturduğu Kopenhag Kriterleri'nin siyasal kriterlerinde “azınlıklara saygı ve onların korunması” şartına yer vermiş ve bu şartı yerine getiren aday ülkeleri üyeliğe kabul etmeye başlamıştır. Böylece AB, şartlılık mekanizması aracılığıyla aday ve başvuran devletleri, ülkelerinde bulunan azınlıklara hem pozitif hem de negatif haklar vermesi için zorlamaktadır. Eğer bu haklar AB standartlarında olmazsa Birlik, ülkeleri üyeliğe kabul etmemektedir. Aday ülke statüsündeki üç Balkan ülkesindeki – Arnavutluk, Karadağ, Sırbistan – azınlık hakları gelişimi bu çalışmanın odak noktasıdır. Makalede bu ülkelerin azınlık hakları konusundaki yasal düzenlemeleri ve bu düzenlemelerin uygulama örnekleri incelenmekte; sonuçlarına bakılarak ülkelerin azınlık hakları açısından Avrupalılaşıma seviyeleri yorumlanmaktadır. Bu bağlamda, hem müzakerelerin başlaması kararı yeni alınan (24 Mart 2020) Arnavutluk'ta hem de müzakerelerin sürdüğü Karadağ ve Sırbistan'da “Yargı ve Temel Haklar” faslı her sene Komisyon'un hazırladığı ülke raporlarına bakılarak karşılaştırmalı bir şekilde AB'ye uyum süreçleri açısından incelenmektedir. Makalenin ana argümanı, Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan'ın özellikle azınlık hakları gelişimi konusunda benzer Avrupalılaşıma örnekleri gösterdikleri ve bu alandaki Avrupalılaşımlarının olası üyeliklerini kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğudur. Makale, bu üç ülke için azınlık hakları konusundaki gelişmelere ve problemlere bakıldığında, Kopenhag siyasi kriterlerinden azınlık haklarına uyum açısından AB üyeliklerinin önünde herhangi bir engel olmadığı sonucuna varmaktadır.

Anahtar Kelimeler: AB, azınlık hakları, Arnavutluk, Karadağ, Kuzey Makedonya, Sırbistan, Batı Balkan ülkeleri.

* Bu makale, 7-8 Şubat 2020 tarihinde gerçekleştirilen “Avrupayı Tartışmak: Dünü, Bugünü ve Yarını” konulu Marmara Avrupa Çalışmaları Konferansı'nda (MCES-2020) tebliğ olarak sunulmuştur.

** Dr. Öğretim Üyesi, Fenerbahçe Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, e-posta: nihan.koseoglu@fbu.edu.tr.

MINORITY RIGHTS IN WESTERN BALKAN COUNTRIES

Abstract

Even though the European Union (EU) does not have a common minority rights policy, it has adopted international minority rights agreements, especially created by the Council of Europe, as its minority rights policy and has put “the respect for and protection of minorities” as a condition (within the political conditionality of the Copenhagen criteria) for full membership. Through its conditionality, the EU forces candidate and applicant countries to provide both negative and positive rights to their minorities. The improvement of minority rights in three Western Balkan countries –Albania, Montenegro, Serbia – which are all candidates to the EU constitute the main focus of this article. These three countries’ legislative efforts regarding minority rights and their implementations are analyzed comparatively, as a result of which their Europeanization levels of minority rights are interpreted. In order to do that, EU harmonization regarding “Judiciary and Fundamental Rights” chapter of the acquis in both Albania, for which country the decision to start accession negotiations is taken on 24 March 2020, and Montenegro and Serbia, the accession negotiations of which still continue, is comparatively analyzed through the Commission’s annual country reports. The main argument of the paper is that Albania, Montenegro and Serbia have similar Europeanization experiences in minority rights which pave the way to their possible EU memberships. It is concluded that the EU membership for Albania, Montenegro and Serbia do not have any significant obstacles in terms of meeting the minority rights part of the Copenhagen criteria.

Keywords: *EU, minority rights, Albania, Montenegro, North Macedonia, Serbia, Western Balkan countries.*

Giriş

1990’larda Avrupa’nın göbeğinde yaşanan savaflara sahne olan Batı Balkan ülkeleri, savaş sonrası 200.000’e yakın kişinin ölümü, yaklaşık iki milyon kişinin mülteci durumuna düşmesi, ekonomik ve siyasi sorunların da eklenmesiyle yüzünü NATO, Birleşmiş Milletler (BM) ve AB gibi uluslararası örgütlere dönmüştür. AB’nin ilk baştaki hedefi bölgeye barışın ve istikrarın gelmesi iken zamanla bu ülkelerin üyelik ihtimallerini de değerlendirmeye başlamıştır. İlk olarak 1 Temmuz 2013’te Hırvatistan AB üyesi olmuş, Haziran 2012’de Karadağ, Ocak 2014’te de Sırbistan katılım müzakerelerine başlamıştır. Arnavutluk ve Kuzey Makedonya için de 24 Mart 2020 tarihinde katılım müzakerelerine başlama kararı alınmıştır. Bosna-Hersek ve Kosova potansiyel aday ülkelerdir. Bu çalışma yazılmadan önce müzakere sürecinde olan dört aday ülke – Arnavutluk, Karadağ, Kuzey Makedonya, Sırbistan – incelenmiş, kuramsal Avrupalılaşıma yaklaşımlarıyla birlikte düşünüldüğünde bu ülkelerden Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan’ın benzerlik gösterdiği fark edilmiştir. Bu üç ülkedeki azınlık hakları konusundaki dönüşüm, hem AB

üyeliği teşviki nedeniyle rasyonel kurumsalcılık, hem de toplumun azınlık gruplarının haklarını yasal ve/ya bakanlık düzeyinde de içselleştirmeleri nedeniyle de sosyolojik kurumsalcılık bakış açılarıyla, aynı anda ve birlikte açıklanabilmektedir. Kuzey Makedonya¹ ise aynı benzerlikleri göstermediği için bu makalenin konusu dışında bırakılmıştır. Tarihsel olarak, Kuzey Makedonya'nın en çok gerginlik ve hatta silahlı çatışma yaşadığı etnik azınlık grubu olan Arnavutların² ve ayrıca diğer azınlık grupları arasında sayılan Türk, Sırp, Roman, Slav-Müslüman ve Ulahların hakları konusunda kaydettiği gelişim sadece rasyonel kurumsalcılığın dış teşvik modeliyle açıklanabilmektedir.³

Diğer yandan AB, (hala) ortak bir azınlık hakları politikası oluşturmamasına rağmen, benimsemiş olduğu Avrupa Konseyi sözleşmeleri ışığında 1993 yılında oluşturduğu Kopenhag Kriterleri'nin siyasal kriterlerinde "azınlıklara saygı ve onların korunması" şartına yer vermiş ve bu şartı yerine getiren aday ülkeleri üyeliğe kabul etmeye başlamıştır. Böylece, AB şartlılık mekanizması aracılığıyla aday ve başvuran ülkeleri, ülkelerinde bulunan azınlıklara hem pozitif hem de negatif haklar vermesi için zorlamaktadır. Eğer bu haklar AB standartlarında olmazsa Birlik, ülkeleri üyeliğe kabul etmemektedir. Batı Balkanlar genişlemesinde AB, aynı Doğu genişlemesinde olduğu gibi, özellikle Yargı ve Temel Haklar faslına önem verip, bu ülkelerin azınlık hakları konusunda yüksek standartlara sahip olmasını istemektedir. Bu makalenin amacı, Batı Balkanlar genişlemesi sırasında Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan'daki azınlık haklarına AB etkisinin karşılaştırmalı analizini yapmaktır. Dolayısıyla, makale metodoloji olarak belirli bir kuramsal çerçeve (rasyonel ve sosyolojik kurumsalcılık temelinde Avrupalılaştırma) dahilinde karşılaştırmalı bir vaka analizi benimsemiştir. Makale daha çok AB etkisine odaklandığı için, bu ülkeler ile ilgili Komisyon raporları irdelenmiş, ancak, ülkelerdeki azınlık sorunlarının tarihsel gelişimi konusunda detaylı bilgi verilmemiştir. Literatürde, AB'nin azınlık koşulunun bu üç Balkan ülkesine uyarlandığı çalışma pek bulunmamaktadır. O nedenle, bu makale literatürdeki açığı doldurmaya katkı sağlamayı hedeflemektedir. Makalede önce AB azınlık politikası incelenecek; ardından AB'nin Batı Balkan ülkelerine azınlık hakları açısından etkisi tek tek ülkeler incelenerek açıklanmaya çalışılacaktır. Makalenin ana argümanı,

¹ Kuzey Makedonya, 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. 22 Mart 2004 tarihinde AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Batı Balkan ülkeleri arasında İstikrar ve Ortaklık Antlaşmasını ilk imzalayan (2004), ve AB'den ilk adaylık statüsü alan (2005) ülkedir. 24 Mart 2020'de ise AB'ya katılım müzakerelerine başlaması kararı alınmıştır.

² 2002 yılında yapılan nüfus sayımlarına göre nüfusun % 25.17'si (İşyar ve Ahmed, 2005: 218).

³ Bu ülkedeki azınlık hakları meseleleri, Yunanistan'la yaşadığı isim sorunu ve 2001 yılında Arnavut temsilcileriyle imzalanan barış anlaşması olan Ohrid Çerçeve Antlaşması'nın yaptırımları nedeniyle de geri planda kalmıştır.

Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan'ın özellikle azınlık hakları gelişimi konusunda benzer Avrupalılaşıma örnekleri gösterdikleri ve bu alandaki Avrupalılaşımalarının olası üyeliklerini kolaylaştırıcı bir etkiye sahip olduğudur.

Avrupalılaşıma ve AB'de Şartlılık İlkesi Bağlamında Azınlık Hakları

1980'lerin sonu itibariyle Doğu Bloğu dağılmaya başlayınca, yeni bağımsız olan bazı eski sosyalist ülkeler "Avrupa'ya dönüş" sloganıyla AT'ye tam üyelik için başvuruda bulunmuştur. Buna karşılık AB 1993 yılında "Kopenhag Kriterleri" adı altında detaylı üyelik şartları hazırlamıştır. Avrupa ülkeleri bu tarihten itibaren AB'ye tam üyelik başvurusu yaptığında bu kriterlere tabi olacaktır. Ekonomi, siyaset ve hukuk alanlarında zayıf ya da eksik kabul edilen ülkeler için ise üyelik süreci daha zor hale gelmiştir. Kopenhag Kriterleri Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan'a da uygulanmış ve AB bu ülkelerden hem adaylık statüsü vermeden önce hem adaylığı ilan ettikten sonra siyasi şartlılık altında azınlık hakları politikasını iyileştirmelerini talep etmiştir.

Makalenin bu bölümünde, bu üç Batı Balkan ülkesinin azınlık hakları konusunda AB standartlarında yasal düzenlemelere sahip olup olmadıkları ve bunları uygulayıp uygulamadıkları irdelenirken, diğer yandan da AB'nin kendisinin tüm üye ve aday ülkelere eşit şekilde uyguladığı bir azınlık hakları politikasının olup olmadığı sorgulanacaktır (Heritier, 2001).

AB'nin normatif bir güç olarak üye ve aday ülkeler üzerinde azınlık hakları koruması geliştirmek adına önemli bir rol oynaması nedeniyle, kuramsal Avrupalılaşıma yaklaşımı bu araştırmaya metod olarak uygulanabilir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında birinci dalga Avrupa çalışmaları (Moravcsik, 1993), Avrupa bütünleşmesini uluslararası ilişkiler açısından incelemiş bu nedenle AB'nin çok yönlü yapısını açıklamaya yetmemiştir. Bu nedenle Soğuk Savaş'ın bitimiyle ikinci dalga Avrupa çalışmaları çok-seviyeli yönetişimi açıklayabilmek için Karşılaştırmalı Siyaset'i kullanmıştır (Kohler-Koch, 1996; Sandholtz, 1996). 1990'ların sonlarından itibaren üçüncü dalga Avrupa çalışmaları AB kurumlarını odak noktasına koymuş, böylece sadece entegrasyonu değil AB'nin üye ülkelerdeki kurum ve politikalar üzerindeki yukarıdan-aşağıya etkisini incelemiştir (Börzel ve Risse, 2003; Featherstone, 2003; Radaelli, 2003). Üçüncü dalga Avrupa çalışmaları, yeni kurumsalcılık teorilerinden rasyonel tercih kurumsalcılığı, tarihsel kurumsalcılık ve sosyolojik kurumsalcılık kavramlarını ödünç almıştır (Checkel, 2001; Hall ve Taylor, 1996; March ve Olsen, 1989). Avrupalılaşıma teorileri de genel anlamda bu yeni kurumsalcılık kuramına dayalıdır ve aday ülkelerdeki AB etkisi en iyi şekilde rasyonel tercih kurumsalcılığı ile açıklanmaktadır. Avrupalılaşıma mekanizmaları önceleri üye ülkeler için oluşturulmuş olsa da aday ve başvuran ülkeler için AB şartlılık politikası daha çok rasyonel tercih kurumsalcılığının ve

sosyolojik kurumsalcılığın mekanizmaları ile açıklanabilmektedir (Yılmaz, 2012).

Rasyonel kurumsalcılık yaklaşımına göre karar vericiler fayda-maliyet hesabı yaparak kararlarını şekillendirirler. Karar vericiler kendi güçlerini en yüksek seviyeye çıkarma amacıyla hareket ederler. Bundan dolayı rasyonel kurumsalcılık, rasyonel aktörlerin sonuç mantığını izlediğini (*logic of consequences*) kabul eder (March ve Olsen, 1989). Rasyonel tercih kuramına göre aktörler karşılaştıkları duruma göre tercihler arasından seçim yaparlar ve kararlarını en yüksek düzeye çıkarmak için duruma uygun araçlar kullanırlar. Rasyonel kurumsalcılık, uluslararası örgütleri devletlerin menfaatlerini daha etkin olarak koruyan araçlar olarak görür. İlgili ülke, AB kriterlerine uyum gösterdiğinde teşvik anlamında çeşitli ticari anlaşmalardan üyeliğe uzanan geniş bir yelpazede ödül verilmesini, uymaması durumunda ise bunlardan mahrum bırakmayı öngörür. Burada teşvik yöntemi belirgin olduğu için dış teşvik modeli (*external incentives model*) olarak da isimlendirilir (Schimmelfennig ve Sedelmeier, 2005).

Sosyal öğrenme modeli ise sosyal inşaacılık üzerine inşa edilmiştir. Sosyolojik kurumsalcılıkta resmi norm ve prosedürlerin yanında semboller, bilişsel anlamlar ve moral değerler ön planda olup bunlar aktörlerin hareket çerçevesini belirler. Yapılan değişikliklerin kabul edilip benimsenmesi için bu yeni düzenlemelerin toplum tarafından uygun görülmesi gerekir (Dolowitz ve Marsh, 2000). Bu bakımdan sosyolojik kurumsalcılık uygunluk mantığı (*logic of appropriateness*) kavramını kullanarak aktörlerin davranışlarının doğrudan onların maddi çıkarlarına bağlı olmadığını öne sürer (March ve Olsen, 1989). Sosyolojik kurumsalcılıkta aktörlerin davranışları toplumsal grubun normlarını, kurallarını ve kimliğini yansıtır.

AB aday ülkelerine şartlılık politikası aracılığıyla belirli bir konudaki kural ve kurumları AB standartlarına uygun bir şekilde değiştirmesi için baskı yaparken, şartlılık politikasını her aday ülkeye eşit bir şekilde uygulamadığı için de oldukça eleştirilmektedir (Grabbe 2003; Papakostas, 2012). Azınlık hakları gibi hassas bir konu da tam da böyle bir çifte standarda maruz kalmaktadır. Diğer yandan, 1993 yılından önce AB'ye üye olan ülkeler Kopenhag Kriterleri gibi şartları yerine getirmek zorunda kalmamışlardır. Bu da yine azınlık hakları konusunda hem 27 AB üyesinin hem de aday ülkelerin farklılıklar göstermesini açıklamaktadır.

Bir diğer soru da AB'nin üyelik için "azınlıklara saygı ve onları koruma" şartına bu kadar önem verirken, neden uluslararası arenada kabul görmüş bir ortak azınlık hakları politikası, yasal düzenlemeleri, etkili bir denetim mekanizması ya da cezalarının olmadığıdır. Bu durumun yarattığı ikilem şu şekilde açıklanabilir; üyelik bekleyen ülkeler azınlık hakları konusunda sıkı

şartlılık mekanizmasına tabiyken, 1993 yılından önce AB üyesi olan ülkelere karşı azınlık hakları konusunda Birlik tarafından sıkı bir denetim mekanizması uygulanmamaktadır.

Şartlılık mekanizması aracılığıyla AB, tüm aday ve başvuran ülkeleri azınlık gruplarına hem negatif hem pozitif haklar sağlaması gerektiği konusunda baskı yapmaktadır. Çelişkili bir biçimde, 27 üyesinin farklı yaklaşımları nedeniyle bu konuda bir AB standardı bulunmamaktadır. Üye ülkeler azınlık terimini tanımlamada; etnik, milli, dinsel ya da dilsel gruplara azınlık statüsü vermede; ve azınlık hakları yasal düzenlemeleri ve uygulamaları konusunda farklılıklar göstermektedir (Kurban, 2008). Ayrıca, Kopenhag Kriterlerindeki (1993) “azınlıklara saygı ve onları koruma” cümlesinin Lizbon Antlaşması (2009) ile Avrupa Birliği Antlaşması (TEU) Madde 2’deki “azınlıklara mensup bireylerin haklarını da içeren insan haklarına saygı” şeklinde değişmesi AB hukukundaki azınlık hakları rejimi açısından bir ilerleme mi yoksa gerileme mi olduğu irdelenmesi gereken ayrı bir sorudur. Ancak bu makalenin konusu olmadığı için, burada detaylıca incelenemeyecektir.

Schimmelfennig ve Sedelmeier (2005) aday ülkeye şartlılık mekanizması aracılığıyla Avrupalılaştırma teorilerinin uygulanabileceğini desteklerken, Börzel ve Soyaltın (2012) bu durumu “Katılma/Genişleme Avrupalılaştırması” olarak adlandırmıştır. Diğer yandan, Bölükbaşı, Ertugal, ve Özçürümez (2011: 82) üçüncü dalga Avrupa çalışmalarının zenginleşmesi ve gelişmesi için daha çok üye ülke-aday ülke karşılaştırmasının yapılması gerektiğini savunmuştur. Çünkü AB’nin üye ve aday ülkelere karşı aynı konuda farklı davranışlarının daha çok örnekle genelleştirilmesi gerektiğini düşünmektedirler.

Avrupa’da azınlıklara ilişkin yasal düzenlemelere baktığımız zaman, AB’den çok daha önce Avrupa Konseyi, Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) ve BM’nin yapmış olduğu düzenlemeler bulunmaktadır. Bu düzenlemelerin tümüne birden “Avrupa Azınlık Hakları Rejimi” denmektedir (Galbreath ve Mcevoy, 2012). Bu rejim çerçevesinde, AB çok uzun yıllar boyunca azınlık haklarını insan haklarının altında ele almış, ayrı bir başlık olarak düşünmemiştir. Azınlık hakları, 1993 Kopenhag Kriterleri’yle birlikte üyelik için konulan siyasi kriterlerin en önemli parçası haline gelmiştir çünkü başvuran eski doğu bloğu ülkelerinin en temel sorunlarından biri azınlık meseleleridir.

Avrupa Konseyi tarafından “Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi” (*Framework Convention for the Protection of National Minorities*-FCNM-1998) ve “Avrupa Bölgesel veya Azınlık Dilleri Şartı” (*European Charter for Regional or Minority Languages*-ECRML-1992) adlı iki tane uluslararası sözleşme hazırlanmış, ve Avrupa Azınlık Hakları Rejimi’nin merkezine oturmuştur. Bu sözleşmelere ek olarak, “Avrupa İnsan Hakları

Sözleşmesi” (*European Convention on Human Rights-AİHS-1950*), “BM Ulusal ya da Etnik, Dinsel ve Dilsel Azınlıklara Mensup Kişilerin Hakları Bildirgesi” (*Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities-1992*), “BM Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme” (*International Covenant on Political and Civil Rights-ICPCR-1966*), “BM Her Türü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme” (*International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination-1965*) de azınlık hakları rejimine katkı sağlamaktadır.

Tüm bu sözleşmelerin denetim mekanizmasının zayıflığından doğan boşluğu, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) doldurmaya çalışmaktadır. Avrupa Birliği Adalet Divanı (ABAD) da ayrımcılığı yasaklayan AB direktiflerini denetlemek suretiyle katkı sağlamaktadır. Ayrıca, AGİT tarafından kurulan “Ulusal Azınlıklar Yüksek Komiserliği” ile de ülkelerdeki azınlık hakları meseleleri, yaptırım gücü yine zayıf olsa da, ciddiyetle izlenmektedir.

AB’nin her sene Komisyon tarafından hazırlanan Ülke (İlerleme) Raporları aracılığıyla Batı Balkan ülkelerinden azınlık hakları konusundaki beklentileri; Avrupa Azınlık Hakları Rejimini oluşturan uluslararası sözleşmelere taraf olma ve uygulamaya ek olarak, azınlık dilinde eğitim, kültürel ve kamusal alanlarda azınlık dilinin kullanımı, nüfusun %20’sini azınlıkların oluşturduğu bölgelerin yerel yönetimlerinde azınlık dillerinin kullanımı, azınlıkların siyasi temsili sayılabilir. Yazgan’a göre (2015: 104), azınlık konularında AB şartlılık mekanizmasının aday ülkeye etkisini ölçmek, pek çok faktörün birleşmesinden dolayı, zor olsa da, bu makalede Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan’ın azınlık haklarını koruma konusundaki en büyük motivasyonlarının AB üyeliği ödülü olduğu kabul edilmektedir.

Batı Balkanlar’da Azınlık Hakları

Avrupa Topluluğu’nu AB’ye dönüştüren Maastricht Antlaşması’nın hazırlıklarının sürdüğü bir dönemde Yugoslavya (YSFC)’nin dağılması ve ardından yaşanan savaşlar, AB’nin Bosna-Hersek’teki savaşa müdahale edecek bir ortak dış politikasının olmadığını göstermiştir. Savaş sonrası dönemde bölgede barışın ve siyasi istikrarın sağlanması adına AB bir Batı Balkanlar politikası oluşturmuştur. Bu politikaya göre Batı Balkan ülkeleri için insan hakları ve azınlık haklarının korunması, yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşü ve Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (*International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia/ICTY*) ile işbirliğine karşılık mali yardımlar ve ticari imtiyazlar planlanmış, üyelik konusu ilk etapta düşünülmemiştir (İKV, 2013: 11). Ancak 1999 Kosova savaşıyla birlikte AB bölgedeki barış ve istikrarı sağlamak adına daha büyük adımlar atmak zorunda kalmıştır. Önce

Mayıs 1999’da siyasi ve ekonomik reformları yerine getirme, demokratikleşme, sivil toplumun gelişimi, yolsuzluk ve örgütlü suçlarla mücadele ve bölgesel işbirliğine ağırlık veren İstikrar ve Ortaklık Süreci (*Stabilisation and Association Process-SAP*)’ni başlatmış, 1999-2008 yılları arasında faaliyet gösterecek, bölgede barış ve güvenliği sağlamak adına da Güney Doğu Avrupa için İstikrar Paketi (*Stability Pact for Southeastern Europe*)’ni oluşturmuştur. Sonrasında Haziran 2000 Feira Zirvesi’nde de Batı Balkan ülkelerini “potansiyel aday ülke” olarak ilan etmiş, Kasım 2000’de de Yeniden Yapılanma, Kalkınma ve İstikrara Yönelik Topluluk Yardımı’nı (CARDS) yeni bir mali yardım olarak yürürlüğe sokmuştur. Bu yardımın alınabilmesi için, demokrasi ve hukukun üstünlüğü, temel insan hakları ve azınlık haklarına saygının sağlanması gerekmektedir. 2007’de CARDS yerini Katılım Öncesi Yardım Aracı (*Instrument for Pre-Accession Assistance-IPA*)’na bırakmıştır. 2008 yılında İstikrar Paketi yerini halefi Bölgesel İşbirliği Konseyi (*Regional Cooperation Council-BİK*)’ne bırakmıştır. BİK’in temel amacı, “Güneydoğu Avrupa’da bölgesel işbirliğine odaklı anlayışın sürdürülmesi, bu amaçla somut veri sağlanması, bölgesel işbirliğinin belirli alanlarında aktif inisiyatifler alınması ve bölgenin Avrupa ve Avrupa-Atlantik yapılarına entegrasyonunun teşvik edilmesidir” (Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı).

Batı Balkan ülkeleri için AB, Kopenhag Kriterlerine ek olarak, bölgesel işbirliği, ICTY ile işbirliği ve yerinden edilmiş kişilerin geri dönüşünün sağlanması kriterlerini getirmiştir. Bunlara Kopenhag Artı Kriterleri (*Copenhagen Plus Criteria*) de denmektedir. Mültecilerin dönüşü ve entegrasyonu için Ocak 2005’te, Bosna Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Karadağ Saraybosna Deklarasyonu’nu ilan etmişlerdir. Bu deklarasyon, Balkan mültecileriyle ilgili atılan ilk bölgesel adımdır (Ağca, 2010: 50). Avrupa Azınlık Hakları Rejimini oluşturan uluslararası sözleşmelere de -Arnavutluk’un Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı’na itirazı haricinde- tüm Batı Balkan ülkeleri taraf olmuştur. Bundan sonraki bölümde Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan için Avrupa Komisyonu tarafından hazırlanmış tüm ülke (ilerleme) raporları azınlık hakları açısından incelenecektir.

Arnavutluk’ta Azınlık Hakları

Arnavutluk, 24 Nisan 2009’da AB’ye tam üyelik başvurusunda bulunmuş, 27 Haziran 2014 tarihinde aday ülke olarak ilan edilmiştir. 24 Mart 2020’de ise katılım müzakerelerinin başlama kararı alınmıştır. Ayrıca Arnavutluk AB ile Ocak 2008’de Vize Kolaylığı ve Geri Kabul Anlaşması’nı imzalamasının ardından Aralık 2010 itibarıyla vize serbestisinden faydalanmaya başlamıştır. Nisan 2009’da da NATO üyesi olmuştur.

Arnavutluk; anayasasının 14. Maddesinde resmi dilin Arnavutça olduğunu belirtir, 18. Maddesinde de herkesin kanun önünde eşit olduğunu ve herhangi

bir nedenle ayrımcılığa uğrayamayacağını söyler (Gökdağ, 2012: 77). Anayasa'nın 3. Maddesi, bütün Arnavutların azınlıkların ülkenin temeli olduğunu anlamaları, onlara saygı göstermeleri ve korumaları gerektiğinden bahseder (Wolff, Houten, Anghela ve Djuric, 2008:7). Yanı sıra, madde 20'de ulusal azınlıkların insan hakları ve özgürlüklerini kullanmada kanun önünde tam bir eşitliğin olduğu; etnik, kültürel, dinsel ve dilsel özelliklerini özgürce ifade etme haklarının olduğu; anadilde eğitim ve kimlik ve çıkarlarını korumak için dernek vb. yerler altında bir araya gelme haklarının olduğu vurgulanmaktadır (Wolff, Houten, Anghela ve Djuric, 2008:7).

Ayrıca Arnavutluk Anayasası, üç ulusal azınlığı (Yunan, Makedon, Sırp-Karadağlı) ve iki etno-dilsel azınlığı (Ulah ve Roman) resmen tanımıştır. Diğer yandan, Mısırlılar, etno-kültürel azınlık statüsü talep etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2008a: 16). Yunan azınlık, ülkedeki en büyük azınlık grubudur. Yunanistan, Arnavutluk'taki Yunan azınlığın sayısının 100.000 civarında olduğunu iddia ederken (Kalay, 2017: 1020); ülkede ayrıca 95.000 Roman azınlığın olduğu tahmin edilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2006a: 14). Ancak Arnavutluk'taki azınlıklarla ilgili resmi bir sayı yoktur.

Arnavutluk Ülke İlerleme Raporları

Komisyon'un Arnavutluk için hazırladığı ilerleme raporları, ülkenin AB adaylığının ilan edildiği 2006 tarihinden itibaren incelenip, AB'nin azınlık hakları konusunda Arnavutluk'tan beklentileri irdelenecektir.

Öncelikle, Arnavutluk yasalarında hala bir azınlık tanımına rastlanmamaktadır (Avrupa Komisyonu, 2013a: 45). Azınlıklar Üzerine Devlet Komitesi kurulmuş, bu komite azınlıkların toplumsal yaşamdaki temsilini geliştirmek için çalışmaktadır. 2003'te Arnavut hükümeti "Roman Azınlığın Yaşam Şartlarını Geliştirmek için Ulusal Strateji"sini kabul etmiştir. Bu strateji kendi denetleme mekanizmasını da kurmuş olmasına rağmen, Roman ve Mısırlı azınlıklar önyargı ve ayrımcılığa maruz kalmaya devam etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2005a: 21-22). Bu strateji kapsamında zamanla Roman azınlığın barınma, istihdam ve iş kurma fırsatları geliştirilmiştir, ancak yine de okuryazarlık oranları çok düşük olmaya, açlık, ayrımcılık ve çok zor yaşam şartlarında yaşamaya devam etmektedirler (Avrupa Komisyonu, 2007a: 17). Roman çocukların yarısından daha azının ilkokula gittiğini, bunların da ancak %25'inin ilkokulu tamamlayabildiği belirtilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2007a: 17). Roman ve Mısırlı azınlıkları topluma katma seminerleri düzenlenmekte (Avrupa Komisyonu, 2014b: 51), ve bu azınlıkların konut sorununu çözmek adına Mayıs 2018'de çıkarılan Sosyal Konut Kanunu'na göre konutlarda Roman ve Mısırlı azınlıklar için %5 kota konmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2019a: 22-23).

Eylül 2017’de kamu yayın kurumu, ulusal azınlıklara tahsis edilmiş bir kanaldan beş azınlık dilinde program yapma teklifini sunmuştur (Avrupa Komisyonu, 2018a: 31). Ayrıca Yunan, Makedon ve Ulah azınlıklar kendi gazetelerini çıkarmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2007a: 16). Turizm, Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı her sene azınlıkların kültürel miraslarını yaşatacak festivaller düzenlemeye başlamıştır (Avrupa Komisyonu, 2007a: 16). Tiran, Korça ve Himara’da üç tane özel Arnavut-Yunan okulu kurulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2008a: 17). Yunan azınlık için öğretmen/öğrenci oranı 6.9/1, Makedon azınlık için 12.6/1 iken genel nüfus ortalaması 18/1’dir (Avrupa Komisyonu, 2008a: 16).

Arnavut hükümeti ve yerel yönetimler arasında bazı geleneksel bölgelerin azınlık dillerindeki isimlerine geri dönmesi için antlaşmalar imzalanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2009a: 17). Ancak 2015’te gerçekleşen yerel yönetimlerin sınır değişikliğine, ulusal azınlık temsilcileri, haklarının ve uluslararası normların ihlal edildiğini öne sürerek karşı çıkmıştır (Avrupa Komisyonu, 2015a: 60). Azınlıkların yerel yönetimlerde, orduda ve polis teşkilatında daha çok görevlendirilmesi için Kamu Hizmeti Kanunu çıkarılmıştır ve Roman azınlığa mensup kişiler polis teşkilatında göreve başlamıştır, ancak hala kamu görevlerinde azınlık temsil oranı düşüktür (Avrupa Komisyonu, 2009a: 17).

Ekim 2011’de etnik köken ve din tercihlerini de içeren bir nüfus sayımı anketi yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2012a: 21). Verilerin AB standartlarında korunup korunmayacağı konusunda endişeli oldukları için azınlıklar arasında bu durum çok hoş karşılanmamıştır (Avrupa Komisyonu, 2011a: 55). Aralık 2011’de Anayasa Mahkemesi, nüfus sayımında etnik kökeni sormanın anayasaya aykırı olduğuna karar vermiştir. Bu kararı Yunan azınlık temsilcileri kendi kimliğini açıklama ilkesine (*principle of self-identification*) saygı açısından eleştirmiştir (Avrupa Komisyonu, 2012a: 21). Ekim 2011’de yapılan Nüfus ve Konut Sayımı sonuçları 2013 yılında açıklanmış; bu sonuçlara -Roman ve Mısırlı azınlıklar dahil- tüm azınlık temsilcileri gerçeği yansıtmadığını ileri sürerek karşı çıkmışlardır (Avrupa Komisyonu, 2013a: 45).

2016 yılında Dışişleri Bakanlığı tarafından, azınlık dernekleri, sivil toplum ve uluslararası örgütlere danışılarak, azınlıkların korunmasıyla ilgili bir yasa tasarısı hazırlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2016a: 68). Ekim 2017’de Ulusal Azınlıkları Koruma Kanunu kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018a: 30). Bu kanunla, ulusal azınlık – etno-dilsel azınlık ayrımı kaldırılmıştır ve kendi kimliğini kendi belirleme ilkesi getirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018a: 30). Ancak bu kanunu uygulayan ve denetleyen daha aktif kurumsal düzenlemeler yapılmalı, yeni mekanizmalar kurulmalıdır.

Ayrımcılıkla mücadele konusunda da hem politika hem yasal düzenlemeler açısından Arnavutluk, AB standardındadır (Avrupa Komisyonu, 2019a: 28).

2018 yılında, Ayrımcılıktan Koruma Komiseri (*Commissioner for Protection against Discrimination-CPD*) 208 vaka incelemiş (2017’de 173 vaka), bunların 179’u şikayetle, 8’i re’sen gelmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019a: 28). Komiser, 66 vaka için mahkemeye katılmış (2017’de 53 vaka) ve yedi tanesine ceza verilmiştir (2017’de 11 vaka) (Avrupa Komisyonu, 2019a: 28). Bu kurum, ülkenin üç şehrinde kurulmuş ve çalışmaya devam etmektedir. Nefret suçuna karşı yasal düzenlemeler uluslararası standarttır. Komiser’e nefret suçuyla alakalı da üç vaka gelmiş bulunmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2019a: 28).

Sonuç olarak, Komisyon’un en son hazırladığı, 2019 ülke raporuna göre; Arnavutluk temel insan haklarını koruyan uluslararası sözleşmelerin çoğunu onaylamış ve dolayısıyla uluslararası insan hakları mevzuatına uyumlu hale gelmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019a: 22). Arnavutluk, azınlık haklarını koruma ve geliştirme adına çok önemli yasal düzenlemeler yapmış ve uygulamaktadır. Ayrıca, 2006 yılında, azınlıkların korunması direkt olarak Başbakanın sorumluluğuna geçmiştir (Avrupa Komisyonu, 2006a: 14). Avrupa Komisyonu ülke (ilerleme) raporlarında, AB standartlarındaki ikincil mevzuatın da kabul edilmesini istemektedir (Avrupa Komisyonu, 2019a: 30). Arnavutluk, Bölgesel ya da Azınlık Dilleri Avrupa Şartı’nı da hala imzalayıp onaylamamıştır. Onun haricinde kalan AB’nin azınlık hakları konusunda benimsediği uluslararası sözleşmeleri onaylamış ve uygulamaktadır. Ashında azınlık hakları konusundaki en büyük başarısı kabul ettiği yasalar, Ayrımcılıktan Koruma Kanunu ve Ulusal Azınlıkları Koruma Kanunu, ve bu yasaların uygulanıp uygulanmadığını denetleyen mekanizmalardır, Ayrımcılıktan Koruma Komiseri ve Ombudsman. AGİT’in Demokratik Kurumlar ve İnsan Hakları Ofisi’nin Haziran 2017 genel seçimleriyle ilgili yazdığı raporda, azınlıklara hem oy verme hem de adaylık anlamında adil katılım şansı verildiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2018a: 31). Ülkedeki 6 azınlık topluluğun anayasada tanınması ve bu azınlıkları koruma sorumluluğunun da direkt olarak Başbakana verilmesi de çok önemli bir gelişmedir. Bu nedenle, yukarıda bahsedilen kuramsal Avrupalılaşıma yaklaşımları düşünüldüğünde, Arnavutluk’taki azınlık hakları konusundaki dönüşümü, hem AB üyeliği teşviki nedeniyle rasyonel kurumsalcılık, hem de toplumun yapılan yasal düzenlemeleri öğrenip azınlık gruplara karşı yapılan ayrımcılık vakalarını giderek artan bir yüzdeyle yasal süreçlere taşınması nedeniyle de sosyolojik kurumsalcılık aynı anda ve birlikte açıklayabilmektedir.

Karadağ’da Azınlık Hakları

Karadağ, 3 Haziran 2006 tarihinde yapılan referandum sonrasında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından 15 Aralık 2008’de AB’ye tam üyelik başvurusu yapmış, 17 Aralık 2010’da adaylığı resmen ilan edilmiştir. Komisyon’un belirlediği yedi öncelikli alanda ilerleme kaydeden Karadağ ile 29 Haziran 2012’de katılım müzakerelerine başlanmıştır. Toplam 32 fasıl

açılmış, bu fasılların 3'ü geçici olarak kapatılmıştır. Ayrıca Karadağ, 1 Ocak 2008 tarihinde yürürlüğe giren Vize Kolaylığı ve Geri Kabul Antlaşması sonrasında 30 Kasım 2009'dan beri vize serbestisinden faydalanmaktadır. 21 Haziran 2006'da AGİT, 28 Haziran 2006'de BM, 11 Mayıs 2007'de Avrupa Konseyi, 5 Haziran 2017'de de NATO üyeliğine kabul edilmiştir.

Yukarıda bahsedilen 7 ilkenin yedincisinde ayrımcılıkla mücadele alanında AB mevzuatına uygun ve uluslararası standartlarda yasal düzenlemelerin olduğu fakat uygulanması gerektiği, başta Romanlar olmak üzere yerinden edilmiş kişilerin haklarının korunması ve bu kapsamda Konik kampının kapatılması gerektiği belirtilmiştir (İKV, 2013: 27). Aralık 2018'de kalan 51 aile de yeni evlerine yerleştirilmiş, böylece Konik Kampı resmen kapanmıştır (Regional Housing Programme, 2018).

Karadağ'ın, 2006 yılında kurulmasının da olumlu anlamda etkisiyle anayasasında çok sayıda dilsel azınlıklara yönelik haklar bulunmaktadır. Madde 13'e göre ülkenin resmi dili Karadağ dilidir ancak "Sırpça, Boşnakça, Hırvatça ve Arnavutça da resmi diller olarak kabul edilmiştir" (Gökdağ, 2012: 78-79). 13 alt bölümden oluşan 79. Maddede ise azınlıkların haklarını koruyan unsurlar sayılmıştır. Çoğunlukla dilsel haklara odaklanmakta, eğitim dâhil hayatın her alanında azınlık dillerinin kullanılabilceğini garanti altına almaktadır.

Karadağ'da çoğunluğu oluşturan bir etnik azınlık olmaması, aksine birçok etnik ve dinsel azınlıkların birarada yaşayabilmesi, AB açısından olumlu karşılanır. Çözülmesi gereken siyasi meselelerinin olmadığı düşünülse de diğer Batı Balkan ülkelerinde olduğu gibi AB üyeliğinin yolu ICTY ile işbirliğinden geçer.

Karadağ Ülke (İlerleme) Raporları

Avrupa Komisyonu, Karadağ için ülke (ilerleme) raporları hazırlamaya ülkenin bağımsızlığını ilan ettiği 2006 yılında başlamıştır. Bu nedenle bu çalışmada Karadağ'ın azınlık hakları durumu, 2006 yılından itibaren incelenecektir. Karadağ, bağımsızlık sonrasında özellikle insan ve azınlık hakları konusunda Avrupa standart ve uygulamalarına uygun maddeler içeren yeni bir anayasa hazırlamıştır (Avrupa Komisyonu, 2006b: 6). Geçmişte Sırbistan-Karadağ'ın hazırlamış olduğu İnsan ve Azınlık Hakları Şartı ve Sivil Özgürlükler Anayasal Şartı'na dayanan yasal düzenlemeler yapmıştır (Avrupa Komisyonu, 2006b: 12).

Karadağ Parlamentosu'nda Nisan 2006'da Azınlık Hak ve Özgürlükleri Yasası kabul edilmiştir ve hala yürürlüktedir (Avrupa Komisyonu, 2007b: 15). İnsan ve Azınlık Haklarını Koruma Bakanlığı yeniden organize edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2007b: 15). Karadağ, uluslararası insan hakları sözleşmelerine taraftır; FCNM ve ECLRL'yi Haziran 2006'da imzalamıştır.

Karadağ Anayasası'nda ulusal azınlıklarla ilgili FCNM'nin ilkelerine dayanan bir azınlık hakları bölümü vardır (Avrupa Komisyonu, 2008b: 17). Bu maddelere göre anayasa, "azınlık uluslara ve diğer azınlık, ulusal ve etnik gruplara" kimliklerini koruyan ve asimilasyonu yasaklayan özel hakları garanti eder (Avrupa Komisyonu, 2008b: 17). Bu bağlamda, Ulusal Azınlık Konseyleri kurulmuş, parlamento tarafından bu konseyler için bir bütçe onaylanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2008b: 17).

Ülkede Roman azınlık, zor yaşam koşullarına sahip olmakta ve özellikle eğitim, sağlık, sosyal koruma ve istihdam alanlarında ayrımcılığa maruz kalmaya devam etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2007b: 16). Roman çocukların üçte biri ilkokula giderken, bunların sadece %20'si ilkokulu tamamlamaktadır. Roman azınlıkta işsizlik oranı %82 civarındadır (Avrupa Komisyonu, 2007b: 16). Roman, Aşkali ve Mısırlı azınlıkların statüsünü yükseltmek için hükümet Kasım 2007'de bir strateji kabul etmiş ve bu stratejiyi uygulamak için senelik bütçe belirlemiştir (Avrupa Komisyonu, 2008b: 18). Ekim 2008'de yapılan nüfus sayımına göre 10bin kişiden fazla toplamda Roman, Aşkali, Mısırlı azınlık bulunmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2009b: 18). Azınlıkların Hak ve Özgürlükleri Yasası'na dayanarak Nisan 2008'de Roman Konseyi kurulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2008b: 17); ancak azınlıkların temsili konusunda bu yasa hala Anayasa ile uyumlulaştırılamamıştır (Avrupa Komisyonu, 2009b: 17). Roman, Aşkali ve Mısırlı azınlıkların durumunu iyileştirmek için kabul edilen Eylem Planı pozitif sonuçlar doğursa da hala ayrımcılığa maruz kalabilmektedirler (Avrupa Komisyonu, 2012b: 15-16). Roman azınlık için Nisan 2014'te yeni bir eylem planı kabul edilse de hala istihdam, sağlık ve konut konularında ayrımcılığa uğramaktadırlar (Avrupa Komisyonu, 2014c: 11).

Roman çocukların ilkokula gitme oranı oldukça yükselmiş, ancak okulu bırakma ve kız çocuklarının oranının düşük olması düşündürücüdür (Avrupa Komisyonu, 2014c: 47). En son yapılan nüfus sayımlarına göre, Karadağ'da yaşayan Roman ve Mısırlı azınlık sayısı 8.300'dür (Avrupa Komisyonu, 2015b: 61).

Eylül 2011'de, azınlıkların parlamentodaki ve yerel yönetimlerdeki temsili için pozitif ayrımcılık maddeleri içeren yasal düzenlemeler kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2011b: 5). Azınlık Konseyleri'nin kurulması ve işler halde olması için yeni düzenlemeler de yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2011b: 20).Parlamentoda 18 parti temsil edilmekte, bunlardan üç tanesinin etnik azınlık partisi olduğu vurgulanmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2019b: 8).Nisan 2019'da hükümet, Hırvat azınlığa mensup bir kişiye yapılmış ırkçı saldırıyı kınamıştır (Avrupa Komisyonu, 2019b: 31).

İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı, ayrımcılıkla mücadele eğitimleri vermeye ve bu konuda farkındalık artırma çalışmaları yapmaya başlamıştır (Avrupa Komisyonu, 2011b: 15). Haziran 2011’de insan hakları ve özgürlüklerinin koruyucusu olarak Ombudsman’ın ayrımcılıkla mücadeledeki görevlerini detaylı bir şekilde veren yeni bir yasa kabul edilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2011b: 52). Azınlık Hakları Yasası uygulanmaya devam etmekte, Azınlık Fonu’nun finanse ettiği projelerin uygulanmasında eksiklikler olup, etnik gruplar arası ilişkiler ılımlı, ancak Roman azınlıkların kamu kurumlarındaki temsili hala çok düşüktür (Avrupa Komisyonu, 2012b: 15).

Azınlık dillerinin resmi kullanımı ve anadilde eğitim hakkının tüm azınlıklara ve diğer ulusal topluluklara tanınmasının anayasada garanti altına alınmasına istinaden okulların müfredatlarında değişiklikler yapılması konusunda anlaşılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2011b: 20).

Karadağ, 2015 yılına geldiğinde azınlık hakları konusunda AB mevzuatına tamamen uyumlu hale gelmiş, bu yasal düzenlemelerin uygulanması ve denetimi için çalışmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2015b: 19). Ayrımcılıkla mücadele mevzuatı da AB müktesebatıyla neredeyse tamamen uyumlu hale gelmiştir (Avrupa Komisyonu, 2014c: 46). Karadağ, uluslararası sözleşmelerden doğan denetleme (raporlama) mekanizmalarına uyum sağlamaktadır, ancak yine de yasal uyum ile yasaların uygulanması konusunda açık vardır (Avrupa Komisyonu, 2014c: 11). Bu yasaları uygulayan kurumlardan Ombudsman ve İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı’nda çalışanların uluslararası ve Avrupa insan hakları hukuku bilgisi sınırlıdır, azınlık fonlarının kontrolü ve şeffaflık eksikliği de acilen düzeltilmelidir (Avrupa Komisyonu, 2015b: 19). İnsan hakları ihlallerinde düşük cezalar verilmesi ve bu cezalarda bir standart olmaması yasal belirsizlik yaratmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2015b: 19). Ayrıca, Ulusal İnsan Hakları Kurumları için Uluslararası Koordinasyon Komitesi ile akreditasyon çalışmaları yapılmış (Avrupa Komisyonu, 2016b: 62); Ombudsman Ofisi, Ulusal İnsan Hakları için Küresel Birlik ile B statüsünde akredite olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2018b: 24). Zamanla, İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı ve Ombudsman çalışanlarında iyileştirmeler yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2018b: 24). Halkın güveni bu kurumlara artmış, başvuran vaka sayısı fazlalaşmıştır (Avrupa Komisyonu, 2018b: 24). Ayrıca bu kurumların Sivil Toplum Örgütleriyle işbirliği oldukça olumludur.

Nisan 2017’de yeni bir Azınlık Hakları Yasası kabul edilmiş ve azınlık haklarında geçmiş yıllardaki raporlarda istenen iyileştirmeler yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2018b: 28). 2019’da yayınlanan son ülke raporunda, Ombudsman Ofisi’nin ve Ulusal Önleyici Mekanizma’nın kapasiteleri artırılmışsa da insan haklarını korumada daha etkin olması gerektiği belirtilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2019b: 4). Hala Karadağ’da, Roman ve

Mısırlı azınlıklar en çok zarar gören ve ayrımcılığa uğrayan azınlık gruplarıdır (Avrupa Komisyonu, 2019b: 4).

Sonuç olarak, Karadağ bağımsızlığını ilan ettiği 2006 yılından itibaren hem ulusal hem uluslararası yasal düzenlemeleri kabul edip uygulamaya koymuştur. Bu nedenle de çok kısa sürede azınlık hakları açısından AB mevzuatına uyumlu hale gelmiştir. Özellikle Azınlık Hakları Yasası ve İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı hem yasal hem kurumsal olarak ülkedeki azınlık toplumlarının en önemli koruyucularıdır. Bu nedenle, yukarıda bahsedilen kuramsal Avrupalılaşıma yaklaşımları düşünüldüğünde, Karadağ'ın azınlık hakları konusundaki gelişimini, hem AB üyeliği teşviki nedeniyle rasyonel kurumsalcılık, hem de toplumun belki de çok yakın zamanda bağımsızlığını kazanması ve bundan dolayı da toplumu oluşturan azınlık grupların haklarını yasal ve bakanlık düzeyinde de içselleştirmeleri nedeniyle de sosyolojik kurumsalcılık aynı anda ve birlikte açıklayabilmektedir.

Sırbistan'da Azınlık Hakları

1999'da Kosovalı Arnavutlara karşı Sırp'ların oluşturduğu Yugoslavya Ordusu orantısız şiddet uygulayıp etnik temizliğe varan eylemlerde bulununca, uluslararası örgütler konuya müdahale etmiş, NATO harekâtı sonrası Sırbistan ordusu Kosova'dan çekilmiştir (Akçay, 2016: 74). Sırbistan, 2006 yılında bağımsızlığını ilan etmiş, 7 Kasım 2007 tarihinde de AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşması imzalamıştır. 2 Aralık 2009 tarihinde AB'ye tam üyelik başvurusunda bulunmuş ve 1 Mart 2012 tarihinde adaylık statüsünü kazanmıştır. Katılım müzakerelerine başlama koşulu olan Kosova ile ilişkilerini düzelteren antlaşmayı imzaladıktan ve ICTY ile işbirliği yaptıktan sonra 21 Ocak 2014'te resmen müzakere süreci başlamıştır. Bugüne kadar 17 fasılın açılıp 2 tanesinin geçici olarak kapatıldığı süreç hala devam etmekte, diğer yandan Sırbistan Aralık 2009'dan beri vize serbestisinden faydalanmaktadır. Diğer Batı Balkan ülkelerinde de olduğu gibi Sırbistan'ın da AB ile katılım müzakerelerinde öncelik verdiği iki fasıl “yargı ve temel haklar” ile “adalet, özgürlük ve güvenlik”tir. Ayrıca Sırbistan, Sırbistan-Karadağ'ın taraf olduğu bütün uluslararası insan hakları sözleşmelerini Karadağ'ın bağımsızlığından sonra devralmıştır. Avrupa Konseyi üyeliği, AİHS, Ulusal Azınlıkların Korunması Çerçeve Sözleşmesi ve Bölgesel veya Azınlık Dilleri Avrupa Şartı'na taraf ülke olma durumu devam etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2006c: 11).

Sırbistan; anayasanın 8. Maddesinde resmi dili Sırp-Hırvat dili olarak kabul etmiştir. 32. Maddede azınlıklara anadilde eğitim hakkı tanınırken, 123. Madde ile azınlıklara mahkemelerde anadilde savunma hakkı verilmiştir. Ayrıca 2002 yılında çıkarılan “azınlıkların özgürlüklerinin ve haklarının korunması hakkındaki kanun, resmi dilin ve alfabenin kullanılması hakkında kanun, eğitim

sistemi ve geliştirilmesi hakkındaki kanun” ile azınlık haklarına ilişkin yasal düzenlemeler yapılmıştır (Gökdağ, 2012: 86). Ayrıca, Sırbistan’ın diğer Balkan ülkeleriyle azınlıkların korunmasına ilişkin ikili antlaşmaları da bulunmaktadır. Sırbistan’ın kabul ettiği üç önemli yasa azınlık hakları rejimini oluşturmaktadır; 2002 Ulusal Azınlıkların Hak ve Özgürlüklerinin Korunması Kanunu, 2002 Azınlık Dillerinin Resmi Kullanımı ve Eğitim Kanunu, ve 1991 Dil ve Alfabelerin Resmi Kullanımı Kanunu (Wolff, Houten, Anghela ve Djuric, 2008: 11). Ulusal Azınlıkların Hak ve Özgürlüklerini Koruma Kanunu’nun 2. Maddesine göre; kapsayıcı bir ulusal azınlık tanımı yapılmıştır (Avrupa Komisyonu, 2005b: 21). Dil, kültür, ulusal ya da etnik köken, din gibi unsurlarda farklılık gösteren ve kendini çoğunluktan bu özelliklere dayanarak farklı kabul eden, ve Yugoslav Federatif Cumhuriyeti’nde azınlık statüsü olan, her grubu ulusal azınlık olarak resmen tanıır (Cierco, 2017: 132). Bu FCNM’nin çok daha üstünde bir yasal düzenlemedir.

Sırbistan, etnik, dinsel, kültürel ve dilsel farklılıklarıyla birlikte en heterojen Batı Balkan ülkesidir. Neredeyse 24 ulusal azınlık grubu vardır; bunlardan en büyük üçü Boşnaklar, Macarlar ve Romanlar, diğerleri de Arnavutlar, Hırvatlar ve Slovaklardır (Cierco, 2017: 131). Sırbistan’ın azınlık hakları konusunda en sorunlu bölgeleri, özerk Voyvodina, güney Sırbistan ve Sancak bölgeleridir. Sırbistan’da dört resmi dil (Sırpça, Boşnakça, Arnavutça, Bulgarca) ve Voyvodina’da yedi resmi dil (Sırpça, Hırvatça, Romanca, Rutence, Macarca, Slovakça, Çekçe) bulunmaktadır (Cierco, 2017: 132-3). 2009’da Ulusal Azınlık Konseyleri Kanunu, Ayrımcılıkla Mücadele Kanunu onaylanmıştır. 2013 yılına gelindiğinde, Ayrımcılıkla Mücadele Kanunu AB müktesebatına uyumlu hale getirilmeye başlanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2013b: 36).

Çok etnik topluluklu belediyelerde azınlıkların haklarını korumak adına Mahalli İdare Kanunu 2002 yılında kabul edilmiş, bu kanuna istinaden Ombudsman kurumu kurulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2005b: 21). 2005 ve 2010 yıllarında, azınlıkların dil ve alfabelerini resmi olarak kullanma hakkını getiren yasalar da kabul edilmiştir. Bu kanunlara dayanarak azınlıklara Ulusal Azınlık Konseyleri kurma hakkı tanınmıştır (Cierco, 2017: 133). Ayrıca, kamu kurumlarında azınlık dillerinde iletişim kurulmaya başlanmış; resmi belgelerdeki isimlerinde, mahalli idare kurumlarının isimlerinde, köy, kasaba, cadde ve meydan isimlerinde azınlık dillerinin kullanılmasının önü açılmıştır (Cierco, 2017: 133).

2004 yılında Kosovalılara saldırdıktan ve 2006 yılında Karadağ’ın bağımsızlığını ilan edip ayrılmasından sonra, daha önceden yapılmış çoğu insan hakları ve azınlık haklarını koruma yasaları ve denetleme mekanizmaları kapatılmıştır (Cierco, 2017: 134). 2008 yılında, kısa süreliğine kaldırılan İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı uluslararası insan hakları hukukunun etkin bir şekilde ülkede uygulanması amacıyla tekrar kurulmuştur (Avrupa Komisyonu,

2008c: 9). Ulusal Azınlık Konseyleri de tekrar bu bakanlığın yetkisi altına girmiştir. Mayıs 2011'de Mladic'in, Temmuz 2011'de de Hadzic'in yakalanarak ICTY'ye gönderilmesi, Sırbistan için AB adaylığının önünü açmıştır (İKV, 2013: 34). Aynı zamanda Temmuz 2011'de Sırpların yoğun olarak yaşadığı kuzey Kosova ile Sırbistan arasındaki sınırda silahlı çatışmalar yaşansa da (İKV, 2013: 36) Avrupa Komisyonu'nun Sırbistan'a adaylık statüsü vermesindeki tek önceliği Kosova ile ilişkilerin düzeltilmesi ve normalleştirilmesi olmuştur.

Sırbistan Ülke (İlerleme) Raporları

Bu bölümde, 2005 yılından itibaren Komisyon'un Sırbistan için hazırladığı ülke (ilerleme) raporları azınlık hakları açısından incelenecektir. Voyvodina ve Sırbistan'ın genelinde, azınlıklara yönelik, özellikle Macarlara karşı, tek tük vakalar gerçekleşmektedir (Avrupa Komisyonu, 2005b: 21). Ayrıca en çok ayrımcılığa uğrayan azınlık grubu diğer bütün Batı Balkan ülkelerinde olduğu gibi bu ülkede de Romanlar'dır. Çoğunun kişisel resmi evrakları bulunmamakta, işsizlik oranı yüksek oranlarda seyretmekte, sosyal güvenlik sistemine erişimleri olmamakta ve Roman, özellikle kız, çocukların eğitime erişme kabiliyeti düşük olmaya devam etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2006c: 15).

Sırbistan'da Voyvodina özerk bölgedir. Voyvodina'da durum iyileşmeye başlamıştır. Haziran 2010'da devlet Ombudsman Ofisi, güney Sırbistan'da da bölge ofisi açmıştır, Voyvodina'da da bir Ombudsman bulunmaktadır (Avrupa Komisyonu, 2010a: 8-9). Vilayet Ombudsmanı'nın 2007 raporuna göre, 605 şikâyetin 25'i azınlık haklarıyla ilgili olmakla birlikte (Avrupa Komisyonu, 2008c: 19), 2008 yılında bu sayı 597 şikâyetin 24'üdür (Avrupa Komisyonu, 2009c: 17). Vilayet Meclisi ve Yürütme Kurulu, 2008 yılında daha çok tolerans ve çok kültürlülük için kampanya başlatmıştır (Avrupa Komisyonu, 2009c: 17). 2009'da Ombudsman'ın verdiği sayıya göre 730 şikâyetin 25'i azınlıklarla ilgilidir (Avrupa Komisyonu, 2010a: 16). 2011 raporuna göre, 1.237 şikâyetin 65'i azınlıklarla ilgiliyken (Avrupa Komisyonu, 2012c: 17), 2012 yılında yapılan 1.248 şikâyetin 65'i azınlıklarla ilgilidir (Avrupa Komisyonu, 2013b: 46). Etnik kökene dayalı vakalar gerçekleşse de polis ya da savcılık bunu ceza verilecek suç olarak değil hafif kabahat olarak görmektedir (Avrupa Komisyonu, 2013b: 46). Vilayet Ombudsmanı'nın 2013 yılında hazırladığı rapora göre 1.253 şikâyetin 67'si azınlıklarla ilgili, bunların 30'u da azınlık dillerinin ve alfabelerinin resmi olarak kullanılmasıyla ilgilidir (Avrupa Komisyonu, 2014a: 49). Ekim 2014'te Belgrad'da Sırbistan ve Arnavutluk milli futbol takımlarının maçı sonrasında Voyvodina'daki Arnavut azınlığın mülküne saldırılar gerçekleştirilmiş, ancak Ombudsman kanun uygulayıcıların bu olaylara cevap vermede zorlandığını söyleyerek eleştirmiştir (Avrupa Komisyonu, 2015c: 58).

Sırbistan'da azınlık meselesi açısından en çok sorunların yaşandığı bölgelerin başında Sancak gelmektedir (Morrison, 2008; King Savic, 2017). Sancak'ta tarihsel olarak Boşnak azınlık yaşamaktadır. Karadağ'ın bağımsızlığından sonra, Sancak bölgesinin bir bölümü Karadağ'da bir bölümü Sırbistan'da kalmıştır. Buradaki Boşnak azınlık, ciddi saldırılar ve nefret söylemine maruz kalmaktadır (International Crisis Group, 2005). Nisan 2004'te Sırp hükümetinin Novi Pazar'daki belediye yönetimini lağvetmesinden sonra siyasal tansiyon yükselmiştir (Avrupa Komisyonu, 2006c: 15). Genel anlamda, Sancak'taki azınlık hakları ihlalleri hala devam etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2008c: 19). Nisan 2009'da Müslüman azınlık gruplarına karşı olanlar tarafından Sancak'tan Voyvodina'ya sığırayan olaylar başlatılmıştır. Belediye yönetimi, Sancak'ta azınlık haklarını koruma kapasitesine hala sahip değildir (Avrupa Komisyonu, 2009c: 18). Eylül 2010'da yerel İslami bir topluluk ve belediye arasında çıkan toprak meselesi yüzünden Novi Pazar'da protestolar ve bu protestolar sırasında istenmeyen olaylar yaşanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2010a: 17). Şubat 2013'te Boşnak dili için hazırlanan yeni müfredatla hazırlık dersleri yapılmış, 2013-2014 eğitim-öğretim yılında Boşnakça derslerin başlayacağı bildirilmiştir (Avrupa Komisyonu, 2013b: 48). Temmuz 2013'te hükümet, Boşnak dili de dâhil azınlık dillerinde bedava ders kitaplarının üretilmesi kararını almıştır (Avrupa Komisyonu, 2013b: 48). Eğitim Bakanlığı, Sırpça'nın azınlıklar için ikinci dil olarak öğretilme şartlarını kararlaştırmıştır ve diğer yandan ilkokullar için sekiz azınlık dilinde ders kitaplarının hazırlanması ve basılması devam etmektedir, ortaokullar için ders kitabı hazırlığı henüz yoktur (Avrupa Komisyonu, 2018c: 29). 2015 yılında, Boşnak Ulusal Azınlık Konseyi üyeleri seçilmiş ve çalışmaya başlamıştır; böylece Sancak'ın uzun yıllardır çözülemeyen sorunu çözülmüştür; ancak Boşnak azınlık hala yerel yönetimler, yargı ve polis organlarında temsil edilmemekte, bölge gelişmemiş ve işsizlik oranları da yüksek olmaya devam etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2015c: 58).

Polis memurlarına, hapisane görevlilerine, sosyal hizmet görevlilerine, hâkim, savcı ve stajyer avukatlara düzenli olarak insan hakları standartları eğitimi veren Yargı Akademisi mevcuttur (Avrupa Komisyonu, 2010a: 12). Hükümetin İnsan ve Azınlık Hakları Ofisi bu bağlamda insan hakları konusunda farkındalığın artırılmasını ve uygulamada azınlıklara karşı nasıl davranılması gerektiğini öğretmeyi amaçlamaktadır (Avrupa Komisyonu, 2013b: 46).

Mayıs 2010'da Ayrımcılığı Yasaklayan Yasa parlamentodan geçmiştir (Avrupa Komisyonu, 2010a: 15). Bu yasayı uygulayan Eşitliği Koruma Komiseri, 450 ayrımcılık şikâyeti almıştır (Avrupa Komisyonu, 2012c: 16). Ulusal Azınlık Konseylerinin ilk doğrudan seçimi 6 Haziran 2010'da gerçekleşmiş, 19 tane ulusal azınlık için konsey seçilmiştir. Katılım oldukça

yüksek ve seçimler AGİT standartlarında olmuştur (Avrupa Komisyonu, 2010a: 16). Boşnak Ulusal Konseyi'nin kuruluşunda sıkıntılar olmuştur. Ulusal Azınlıklar için Cumhuriyet Konseyi Ekim 2009'da bir kereliğine toplanmıştır. Azınlık dillerinde eğitim konusundaki sorunlar çözülememiş, bu sorunlardan en çok Boşnak, Bulgar, Bunyevats ve Ulah azınlıklar etkilenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2010a: 16).

Genel anlamda, Sırbistan'da Roman azınlık, LGBT bireyler, kadınlar, ulusal azınlıklar, engelliler, HIV/AIDS olanlar ve diğer dezavantajlı gruplar ayrımcılığa uğrayan gruplardır (Avrupa Komisyonu, 2018c). Azınlık haklarının korunmasına saygı gösterilmekte ama negatif gelişmeler de yaşanmaktadır. Etnik azınlıklar parlamentoda temsil edilmekte, bütün temel insan hakları sözleşmelerine taraf olup uygulanmaya devam edilmektedir (Avrupa Komisyonu, 2012c: 7). Nisan 2014'te kayıtlı 98 siyasi partinin 57'si azınlıkları temsil etmektedir (Avrupa Komisyonu, 2014a: 46). Sancak ve güney Sırbistan'a nazaran Voyvodina bütçe anlamında da azınlıkların korunması anlamında da daha iyi durumdadır (Avrupa Komisyonu, 2012c: 17). Ders kitaplarının revizyonu ve azınlık dillerinin öğretimi konusu hala beklemektedir (Avrupa Komisyonu, 2012c: 17). Azınlıkları Koruma Yasası, tüm Sırbistan'da etkin bir şekilde uygulanmalı, özellikle eğitim, dil kullanımı, medyada ve din hizmetlerinde azınlık dillerinin kullanılması konusunda iyileştirmeler yapılmalıdır (Avrupa Komisyonu, 2013b: 11). FCNM kapsamında, bütün yasal düzenlemeler mevcuttur (Avrupa Komisyonu, 2019c: 29).

Haziran 2013'te Ayrımcılıkla Mücadele Stratejisi kabul edilmiş (2014-2018 için), Eşitliği Koruma Komiseri yıl boyunca 465 şikâyet almış, 59 tanesine görüş, 117 tanesine öneri bildirmiştir, 5 vakada Ayrımcılığı Yasaklayan Yasa'yı ihlal ettiği gerekçesiyle aleyhte dava açmış, 19 vakada da uyarı ve tebliğde bulunmuştur (Avrupa Komisyonu, 2013b: 36). Eşitliği Koruma Komiserliği ilk kez Novi Pazar'da bölgesel bir ofis daha açmıştır ve ayrımcılığa karşı farkındalık yaratmak için çalışmalarını burada da sürdürmektedir (Avrupa Komisyonu, 2014a: 48). Farkındalık arttıkça, Komiser'e gelen ayrımcılıkla ilgili şikâyetlerin sayısı da artmaktadır.

Mart 2016'da Voyvodina Vilayet Yönetimi'nin temsilcilerinin de katılımıyla hem ulusal azınlıkların haklarını kavramak için, "yargı ve temel haklar faslı"na entegre bir şekilde, eylem planı hazırlanmış hem de Ulusal Azınlıklar için bütçe oluşturularak bu bütçeyle ulusal azınlıkların kültür, eğitim, enformasyon ve azınlık dillerinin resmi kullanımı konusunda yapılacak projelere destek verme hedeflenmiştir (Avrupa Komisyonu, 2016c: 64). İlk defa bir Arnavut azınlık da polis şefi olarak Bujanovac'ta atanmıştır (Avrupa Komisyonu, 2016c: 65). Sonuç olarak, yukarıda bahsedilen kuramsal Avrupalılaşıma yaklaşımları düşünüldüğünde, Sırbistan'ın azınlık hakları konusundaki gelişimini, hem AB üyeliği teşviki nedeniyle rasyonel

kurumsalcılık, hem de toplumun belki de çok yakın geçmişte bile toplumu oluşturan azınlık gruplar arasında çıkan silahlı çatışmaları bir daha yaşamamak adına azınlıkların haklarını yasal ve bakanlık düzeyinde de içselleştirmeleri nedeniyle de sosyolojik kurumsalcılık aynı anda ve birlikte açıklayabilmektedir.

Batı Balkanlar'daki Azınlık Haklarına AB Etkisinin Karşılaştırmalı Analizi

<p>Arnavutluk</p> <ul style="list-style-type: none"> • Haziran 2014 AB adaylığı, Mart 2020'de müzakerelere başlama kararı • Anayasa'da üç ulusal azınlık (Yunan, Makedon, Sırp-Karadağlı), iki etno-dilsel azınlık (Ulah ve Roma) mevcut • Ayrımcılıktan Koruma Kanunu • 2017 Ulusal Azınlıkları Koruma Kanunu • Ayrımcılıktan Koruma Komiseri • Azınlıkların korunması Başbakan sorumluluğunda 	<p>Karadağ</p> <ul style="list-style-type: none"> • Aralık 2010'da AB adaylığı, Haziran 2012'de müzakerelere başlama • Anayasada; Sırpça, Boşnakça, Hırvatça ve Arnavutça resmi diller • 2006 Azınlık Hak ve Özgürlükleri Yasası • 2017 Azınlık Hakları Yasası • Ombudsman • Ulusal Azınlık Konseyleri • İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı • Parlamentoda azınlık partileri mevcut
<p>Sırbistan</p> <ul style="list-style-type: none"> • Mart 2012'de adaylık, Ocak 2014'te müzakerelere başlama • 2002 Ulusal Azınlıkların Hak ve Özgürlüklerinin Korunması Kanunu • 2002 Azınlık Dillerinin Resmi Kullanımı ve Eğitim Kanunu • Anayasada; Sırpça, Boşnakça, Arnavutça, Bulgarca resmi diller • 2009 Ulusal Azınlık Konseyleri Kanunu • 2009 Ayrımcılıkla Mücadele Kanunu • 2013 Ayrımcılıkla Mücadele Stratejisi • Eşitliği Koruma Komiseri • İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı 	

Tablo 1. Avrupa Komisyonu'nun Batı Balkan ülkeleri için hazırladığı ülke (ilerleme) raporları esas alınarak yazarın kendi oluşturduğu tablo.

Azınlık hakları açısından Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan'ı karşılaştırsak (bakınız: Tablo 1); üç ülke de anayasalarında resmi azınlık gruplarını tanımıştır. Ancak bir de resmi azınlık statüsü verilmemiş azınlık gruplar mevcuttur. Sadece Sırbistan'ın kabul etmiş olduğu 2002 Ulusal Azınlıkların Hak ve Özgürlüklerinin Korunması Kanunu'nda çok ileri düzeyde bir azınlık tanımı vardır. Diğer ülkeler herhangi bir azınlık tanımı yapmamıştır. Farklı isimlerle de olsa üç ülkede de Ayrımcılıkla Mücadele ve Azınlık Haklarını / Azınlıkları

Koruma Kanunları çıkarılmıştır ve bu yasaların denetim mekanizması olarak da çeşitli isimlerde kurumlar kurulmuştur. Halkın bu kurumlar açısından farkındalığı üç ülkede de yıllar geçtikçe artmakta, hak ihlaline ya da ayrımcılığa uğradıklarını düşündükleri durumlarda bu kurumlara şikâyetle bulunmaktadırlar. Azınlık haklarının siyaseten sorumluluğu, Arnavutluk'ta Başbakan'da iken, Karadağ'da İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı ve Sırbistan'da da İnsan ve Azınlık Hakları Bakanlığı'ndadır. Diğer yandan, bu üç Batı Balkan ülkesini bir arada ele alırsak, bu üç ülkede de en çok dezavantajlı olan azınlık grubu Romanlar'dır. Konut, istihdam, sağlık ve eğitim konularında özellikle diğer azınlıklara nazaran çok az haktan yararlanmaktadırlar.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Haziran 2003'te Batı Balkan ülkelerinin liderlerinin katılımıyla gerçekleştirilen Selanik Zirvesi'nde, o dönemin Dış İlişkilerden Sorumlu Avrupa Komisyonu Üyesi Chris Patten'in 'Batı Balkanlar Birliğe katılmadan AB haritasının tamamlanmayacağı' sözü Batı Balkan ülkelerinin AB üyeliğinin karşılıklı olarak istendiğini göstermektedir (İKV, 2013: 12). Böylece, Batı Balkanlar genişlemesinde, her ülkenin iç politikasının yanında, AB üyeliği ihtimalinin yüksek olması, ülkelerin azınlık hakları politikalarının AB ile uyumlu şekilde oluşturulmasını sağlamıştır. Bu anlamda ilk başlarda tüm Batı Balkan ülkelerinde kuramsal Avrupalaşma yaklaşımlarından rasyonel kurumsalcılığın üzerinde durduğu dış teşvik modeli işe yaramıştır.

Azınlık haklarının korunması konusunda dört ülkede de Avrupa Azınlık Hakları Rejimi neredeyse tamamen mevzuata uyarlanmış olsa da uygulamada bazı eksiklikler mevcuttur. Bunu çözmek için de azınlıkların temsilcileri vasıtasıyla politika üretme, karar alma ve uygulama süreçlerine katılmaları gerekmektedir (Wolff, Houten, Anghela ve Djuric, 2008: 24). Üç Batı Balkan ülkesi de AİHS'ye ve FCNM'ye taraf iken, ECRML'ye sadece Karadağ ve Sırbistan taraf ülkelerdir.

Diğer yandan, bu üç ülke de azınlık haklarını koruma ve iyileştirme konusunda, AB'nin her sene Komisyon tarafından hazırlanan ülke (ilerleme) raporları aracılığıyla ilettiği talepleri yerine getirmeye çalışmaktadır. Yasal mevzuatı neredeyse tamamen AB müktesebatıyla uyumlu hale getirmekle beraber, uygulamada, özellikle azınlık eğitimi, azınlık dillerinin kullanılması ve kamu kurumlarında temsilileri açısından eksiklikler devam etmektedir. Yine de üç ülkede de insan ve azınlık haklarını korumak, geliştirmek, farkındalık yaratmak ve ihlalleri denetleyip hatta cezalandırmak amacıyla birçok kamu kurumu kurulmuştur. Bu kamu kurumlarının, hükümet tarafından daha etkin çalışması sağlanırsa, Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan'daki azınlık hakları sorunlarına daha hızlı, etkin ve uzun vadeli çözümler bulunabilecektir.

Arnavutluk, Karadağ ve Sırbistan'ın AB üyelikleri konusunda azınlık hakları açısından bir karşılaştırma yapılacak olursa, üç ülkenin de dış teşvik

modeliyle uyumlu bir şekilde yukarıdan-aşağıya Avrupalılaşması söz konusudur. Yani azınlık haklarını koruyan ilgili mevzuatların ve denetim mekanizmalarının kabulü ve uygulanışı, AB teşviğiyle gerçekleştirilmiştir. Ancak sonrasında, bu üç ülkede de halk kısa sürede azınlık topluluklarına karşı bir farkındalık geliştirmiş, hak ihlalleri yasal ya da bakanlık seviyesinde şikayet edilmeye başlanmıştır. Bu bağlamda, azınlık hakları gelişimi AB'yi oldukça tatmin eden bu üç ülkenin de tam üyeliklerinin yakın ve benzer zamanlarda olması ihtimali yüksektir.

Kaynakça:

- Ağca, F. (2010) “Batı Balkanların Geleceğinde Avrupa Birliği ve Türkiye’nin Rolü”, *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 5(1): 45-65.
- Akçay, E.Y. (2016) “Sırbistan’ın AB Serüveni”, *AKÜ İİBF Dergisi*, 18(1): 73-80.
- Avrupa Komisyonu (2005a) “Albania 2005 Progress Report”, {COM (2005) 561 final}, SEC (2005) 1421, 9 Kasım 2005, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1421_final_progress_report_al_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2005b) “Serbia and Montenegro 2005 Progress Report”, {COM (2005) 561 final}, SEC (2005) 1428, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1428_final_progress_report_cs_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2006a) “Commission Staff Working Document, Albania 2006 Progress Report”, COM (2006) 649 final}, SEC (2006) 1383, 8 Kasım 2006, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2006/nov/al_sec_1383_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2006b) “Commission Staff Working Document, Montenegro 2006 Progress Report”, {COM (2006) 649 final}, SEC (2006) 1388, 8 Kasım 2006, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2006/nov/mn_sec_1388_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2006c) “Commission Staff Working Document, Serbia 2006 Progress Report”, {COM (2006) 649 final}, SEC (2006) 1389, 8 Kasım 2006, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2006/nov/sr_sec_1389_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2007a) “Commission Staff Working Document Albania 2007 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2007-2008”, {COM(2007) 663 final}, SEC(2007) 1429, 6 Kasım 2007, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2007/nov/albania_progress_reports_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2007b) “Commission Staff Working Document Montenegro 2007 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2007-2008”, {COM(2007) 663 final}, SEC(2007) 1434, 6 Kasım 2007, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2007/nov/montenegro_progress_reports_en.pdf>, (6 Ocak 2020).

- Avrupa Komisyonu (2008a) “Commission Staff Working Document Albania 2008 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2008-2009”, {COM(2008) 674}, SEC(2008) 2692, 5 Kasım 2008, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/albania_progress_report_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2008b) “Commission Staff Working Document Montenegro 2008 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2008-2009”, {COM(2008) 674}, SEC(2008) 2696, 5 Kasım 2008, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/montenegro_progress_report_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2008c) “Commission Staff Working Document Serbia 2008 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2008-2009”, {COM(2008)674}, SEC(2008) 2698 final, 5 Kasım 2008, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/serbia_progress_report_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2009a) “Commission Staff Working Document Albania 2009 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2009-2010”, {COM(2009) 533}, SEC(2009) 1337, 14 Ekim 2009, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2009/al_rapport_2009_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2009b) “Commission Staff Working Document Montenegro 2009 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2009-2010”, {COM(2009) 533}, SEC(2009) 1336, 14 Ekim 2009, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2009/mn_rapport_2009_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2009c) “Commission Staff Working Document Serbia 2009 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2009-2010”, {COM(2009) 533}, SEC(2009) 1339, 14 Ekim 2009, <<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement>

/sites/near/files/pdf/key_documents/2009/sr_rapport_2009_en.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2010a) “Commission Staff Working Document, Serbia 2010 Progress Report accompanying the Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2010-2011”, {COM(2010) 660}, SEC(2010) 1330, 9 Kasım 2010, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2010/package/sr_rapport_2010_en.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2011a) “Commission Staff Working Paper, Albania 2011 Progress Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012”, {COM(2011) 666 final} {SEC(2011) 1200 final} {SEC(2011) 1201 final} {SEC(2011) 1202 final} {SEC(2011) 1203 final} {SEC(2011) 1204 final} {SEC(2011) 1206 final} {SEC(2011) 1207 final}, SEC(2011) 1205 final, 12 Ekim 2011, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2011/package/al_rapport_2011_en.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2011b) “Commission Staff Working Paper Montenegro 2011 Progress Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2011-2012”, {COM(2011) 666 final} {SEC(2011) 1200 final} {SEC(2011) 1201 final} {SEC(2011) 1202 final} {SEC(2011) 1203 final} {SEC(2011) 1205 final} {SEC(2011) 1206 final} {SEC(2011) 1207 final}, SEC(2011) 1204 final, 12 Ekim 2011, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2011/package/mn_rapport_2011_en.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2012a) “Commission Staff Working Document Albania 2012 Progress Report accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013”, {COM(2012) 600 final}, SWD(2012) 334 final, 10 Ekim 2012, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2012/package/al_rapport_2012_en.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2012b) “Commission Staff Working Document, Montenegro 2012 Progress Report accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013”, {COM(2012) 600 final}, SWD(2012) 331 final, 10 Ekim 2012, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2012/package/mn_rapport_2012_en.pdf>, (6 Ocak 2020).

- Avrupa Komisyonu (2012c) “Commission Staff Working Document, Serbia 2012 Progress Report accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2012-2013”, {COM(2012) 600 final}, SWD(2012) 333 final, 10 Ekim 2012, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2012/package/sr_rapport_2012_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2013a) “Commission Staff Working Document, Albania 2013 Progress Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2013-2014”, {COM(2013) 700 final}, SWD(2013) 414 final, 16 Ekim 2013, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2013/package/al_rapport_2013.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2013b) “Commission Staff Working Document, Serbia 2013 Progress Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament and the Council Enlargement Strategy and Main Challenges 2013-2014”, {COM(2013) 700 final}, SWD(2013) 412 final, 16 Ekim 2013, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2013/package/sr_rapport_2013.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2014a) “Commission Staff Working Document, Serbia 2014 Progress Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Enlargement Strategy and Main Challenges 2014-2015”, {COM(2014) 700 final}, SWD(2014) 302 final, 8 Ekim 2014, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2014/20140108-serbia-progress-report_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2014b) “Commission Staff Working Document, Albania 2014 Progress Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Enlargement Strategy and Main Challenges 2014-2015”, {COM(2014) 700 final}, SWD(2014) 304 final, 8 Ekim 2014, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2014/20141008-albania-progress-report_en.pdf>, (6 Ocak 2020).
- Avrupa Komisyonu (2014c) “Commission Staff Working Document, Montenegro 2014 Progress Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament, the

Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions Enlargement Strategy and Main Challenges 2014-2015”, {COM(2014) 700 final}, SWD(2014) 301 final, 8 Ekim 2014, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2014/20141008-montenegro-progress-report_en.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2015a) “Commission Staff Working Document, Albania 2015 Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions EU Enlargement Strategy”, {COM(2015) 611 final} {SWD(2015) 210 final} {SWD(2015) 211 final} {SWD(2015) 212 final} {SWD(2015) 214 final} {SWD(2015) 215 final} {SWD(2015) 216 final}, SWD(2015) 213 final, 10 Kasım 2015, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2015/20151110_report_albania.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2015b) “Commission Staff Working Document, Montenegro 2015 Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions EU Enlargement Strategy”, {COM(2015) 611 final} {SWD(2015) 211 final} {SWD(2015) 212 final} {SWD(2015) 213 final} {SWD(2015) 214 final} {SWD(2015) 215 final} {SWD(2015) 216 final}, SWD(2015) 210 final, 10 Kasım 2015, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2015/20151110_report_montenegro.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2015c) “Commission Staff Working Document Serbia 2015 Report Accompanying the document Communication From the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions EU Enlargement Strategy”, {COM(2015) 611 final} {SWD(2015) 210 final} {SWD(2015) 212 final} {SWD(2015) 213 final} {SWD(2015) 214 final} {SWD(2015) 215 final} {SWD(2015) 216 final}, SWD(2015) 211 final, 10 Kasım 2015, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2015/20151110_report_serbia.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2016a) “Commission Staff Working Document, Albania 2016 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2016 Communication on EU Enlargement Policy”, {COM(2016) 715 final},

SWD(2016) 364 final, 9 Kasım 2016, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_albania.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2016b) “Commission Staff Working Document, Montenegro 2016 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2016 Communication on EU Enlargement Policy”, {COM(2016) 715 final}, SWD(2016) 360 final, 9 Kasım 2016, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_montenegro.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2016c) “Commission Staff Working Document, Serbia 2016 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2016 Communication on EU Enlargement Policy”, {COM(2016) 715 final}, SWD(2016) 361 final, 9 Kasım 2016, <https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/pdf/key_documents/2016/20161109_report_serbia.pdf>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2018a) “Commission Staff Working Document, Albania 2018 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2018 Communication on EU Enlargement Policy”, COM(2018) 450 final} - {SWD(2018) 150 final} - {SWD(2018) 152 final} - {SWD(2018) 153 final} - {SWD(2018) 154 final} - {SWD(2018) 155 final} - {SWD(2018) 156 final}, SWD(2018) 151 final, 17 Nisan 2018, <<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-albania-report.pdf>>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2018b) “Commission Staff Working Document, Montenegro 2018 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2018 Communication on EU Enlargement Policy”, {COM(2018) 450 final}, SWD(2018) 150 final, 17 Nisan 2018, <<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-montenegro-report.pdf>>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2018c) “Commission Staff Working Document, Serbia 2018 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2018

Communication on EU Enlargement Policy”, {COM(2018) 450 final}, SWD(2018) 152 final, 17 Nisan 2018, <<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20180417-serbia-report.pdf>>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2019a) “Commission Staff Working Document,Albania 2019 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2019 Communication on EU Enlargement Policy”, {COM(2019) 260 final}, SWD(2019) 215 final, 29 Mayıs 2019, <<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-albania-report.pdf>>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2019b) “Commission Staff Working Document, Montenegro 2019 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2019 Communication on EU Enlargement Policy”, {COM(2019) 260 final}, SWD(2019) 217 final, 29 Mayıs 2019, <<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-montenegro-report.pdf>>, (6 Ocak 2020).

Avrupa Komisyonu (2019c) “Commission Staff Working Document,Serbia 2019 Report Accompanying the document Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2019 Communication on EU Enlargement Policy”,{COM(2019) 260 final}, SWD(2019) 219 final, 29 Mayıs 2019, <<https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/20190529-serbia-report.pdf>>, (6 Ocak 2020).

Bölükbaşı, T. H. ve Ertugal, E.ve Özçürümez, S. (2011) “Avrupa Entegrasyonu Kuramlarıyla Türkiye’yi Konu Alan Yazının Etkileşimi: Avrupalılaşıma Araştırma Programını Türkiye Özelinde Yeniden Düşünmek”,*Uluslararası İlişkiler*,8(30): 77-102.

Börzel, T. A. ve Risse, T. (2003) “Conceptualising the domestic impact of Europe”, K. Featherstone ve C. Radaelli (der), *The Politics of Europeanization*,(Oxford: Oxford University Press), ss. 57-82.

Börzel, T. A. ve Soyaltın, D. (2012)“Europeanization in Turkey. Stretching a Concept to its Limits?”, *KFG Working Paper*, 36. Research College “The Transformative Power of Europe”, Freie Universität Berlin, Berlin.

Checkel, J. T. (2001)“Why comply? Social learning and European identity change”, *International Organization*, 55(3): 553-588.

- Cierco, T.(2017) “The Limits of Europeanization on Minority Rights in Serbia: The Roma Minority”, *International Journal on Minority and Group Rights*, (24): 123-149.
- Dolowitz, D. P. ve Marsh, D. (2000) “Learning from Abroad: The Role of Policy Transfer in Contemporary Policy-Making”, *Governance*, 13(1): 5-23.
- Featherstone, K. (2003). “Introduction: In the Name of ‘Europe’”, K. Featherstone ve C.M. Radaelli (der), *The Politics of Europeanization*, (Oxford: Oxford University Press), ss. 3-26.
- Galbreath, D. ve Mcevoy, J. (2012) *The European Minority Rights Regime, Towards a Theory of Regime Effectiveness*, (ABD: Palgrave Macmillan).
- Gökdağ, B. A. (2012) “Balkan Ülkelerinin Anayasalarında Dil Kullanımı İle İlgili Düzenlemeler”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4): 69-97.
- Grabbe, H. (2003) “Europeanisation Goes East: Power and Uncertainty in the EU Accession Process”, K. Featherstone ve C.M. Radaelli (der), *The Politics of Europeanization*,(Oxford: Oxford University Press), ss. 303-327.
- Hall, P. A. ve Taylor, R. C. R. (1996) “Political Science and the Three New Institutionalisms”, *Political Studies*, 44(5): 936-957.
- Heritier, A. (2001) “Differential Europe: National Administrative Responses to Community Policy”, M. G. Cowles, J. A. Caporaso ve T. Risse (der.), *Transforming Europe. Europeanization and Domestic Change*,(Ithaca, NY: Cornell University Press), ss. 44-59.
- International Crisis Group (2005) “Serbia’s Sandzak. Still Forgotten”, *Europe Report*, 162, Belgrade/Brussels.
- İKV (2013) “Batı Balkanlar AB Yolunda”, *İKV Yayınları 267*, İktisadi Kalkınma Vakfı, İstanbul.
- İşyar, Ö. G. ve Ahmed, E. (2005) “Makedonya Cumhuriyetinde Arnavut Azınlık Sorunu”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(3): 217-239.
- Kalay, E. (2017) “Soğuk Savaş Sonrası Yunanistan-Arnavutluk-Kosova İlişkileri”, *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(27): 1013-1042.
- King Savic, S. (2017) “Serbia’s Sandzak: Caught Between Two Islamic Communities”, *Euxeinos*, 23.
- Kohler-Koch, B. (1996) “Catching Up with Change: The Transformation of Governance in the European Union”, *Journal of European Public Policy*, 3(3): 359-380.
- Kurban, D. (2008) “Avrupa Birliği’nin anayasal düzeninde azınlık hakları: açılımlar, fırsatlar ve olasılıklar”, A. Kaya ve T. Tarhanlı (der.), *Türkiye’de*

- Çoğunluk ve Azınlık Politikaları: AB Sürecinde Yurttaşlık Tartışmaları*,(İstanbul: TESEV), ss. 269-286.
- March, J. G. ve Olsen, J. P. (1989) *Rediscovering Institutions: The Organizational Basis of Politics*, (New York: Free Press).
- Moravcsik, A. (1993) “Preferences and Power in the European Community: A Liberal Intergovernmentalist Approach”, *Journal of Common Market Studies*, 31(4): 473-524.
- Morrison, K. (2008) “Political and Religious Conflict in the Sandzak”, *Advanced Research and Assessment Group, Balkan Series*”, 08/13.
- Papakostas, N. (2012) “Deconstructing the Notion of EU Conditionality as a Panacea in the Context of Enlargement”, *L’Europe En Formation*, 2012(2): 215-235.
- Radaelli, C. (2003) “The Europeanization of Public Policies”, K. Featherstone ve C. M. Radaelli (der.),*The Politics of Europeanization*,(Oxford: Oxford University Press), ss. 27-56.
- Regional Housing Programme. “Konik Camp in Montenegro now officially closed – remaining 51 families move to new homes”, 12 Aralık 2018, <<https://regionalhousingprogramme.org/konik-camp-in-montenegro-now-officially-closed-remaining-51-families-move-to-new-homes/>>, (7 Nisan 2020).
- Sandholtz, W. (1996) “Membership Matters: Limits of the Functional Approach to European Institutions”, *Journal of Common Market Studies*, (34): 404-429.
- Schimmelfennig, F. ve Sedelmeier, U. (der.) (2005) *The Europeanization of Central and Eastern Europe*, (Ithaca: Cornell University Press).
- Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı, “Bölgesel İşbirliği Konseyi”, <<http://www.mfa.gov.tr/bolgesel-isbirligi-konseyi.tr.mfa>>, (6 Nisan 2020).
- Wolff, S., Van Houten, P., Angheloa, A.-M. ve Djuric, I. (2008) “Minority Rights in the Western Balkans”, *DG External Policies of the Union, Policy Department External Policies*, EXPO/B/DROI/2007/44PE385.559, European Parliament, Brüksel.
- Yazgan, H. (2015) “Avrupa Birliği Genişlemesinde Azınlık Koşulu: Doğu Genişlemesi ve Türkiye”, *Uluslararası İlişkiler*, 12 (47): 99-114.
- Yılmaz, G. (2012) “From EU Conditionality to Domestic Choice for Change: Exploring Europeanisation of Minority Rights in Turkey”, Ç. Nas ve Y. Özer (der.),*Turkey and the European Union: Processes of Europeanisation*,(Farnham: Ashgate), ss. 45-68.